

تذکرهٔ مزارات خاک مصلی در شیراز

سر مصطفی ندیم

(عصریات علمی، دانشگاه شیراز)

عزت السادات، طهری

نشر پرتو رخسید

۱۳۹۶

سرشناسه	: ندیم، مصطفی، ۱۳۳۹.
شناسه افزوده	: مطهری، عزت‌السادات، ۱۳۶۸
عنوان و نام پدیدآور	: تذکره مزارات خاک مصلی در شیراز، مصطفی ندیم، عزت‌السادات مطهری
مشخصات نشر	: شیراز پرتو رخشید ۱۳۹۶
مشخصات ظاهری	: ۲۴۸ ص: مصور، عکس.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۶۲۹-۱-۷
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: قبرستان خاک مصلی (شیراز)
موضوع	: آرامگاه‌ها -- ایران -- شیراز
موضوع	: Tombs -- Iran -- Shiraz
موضوع	: شیراز -- آثار تاریخی
موضوع	: Shiraz (Iran) -- Antiquities
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۶ ن ۷۴ ی / DSR۲۰۹۷
رده بندی دیسی	: ۹۵۵/۶۳۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۰۳۴۹۰۲

مرکز نشر: شیراز، بلوار نیایش، پوچه ۱۱ / تلفن: ۰۹۱۷۱۰۳۱۸۴۳

رایانامه: mojtabaiafari55@yahoo.com

تذکره مزارات خاک مصلی در شیراز

دکتر مصطفی ندیم

(عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز)

عزت‌السادات مطهری

ناشر: پرتو رخشید

آماده‌سازی کتاب: سیدمجتبی جعفری زوج

طرح جلد و عکس: حمید روزی طلب

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۶۲۹-۱-۷

ISBN: 978-600-98629-1-7

فهرست

۱۱	دیباچه.....
۱۷	مقدمه.....
۲۲	روش تحقیق.....
۲۴	بررسی سنگ مزارات مصلی.....
۲۵	خطوط.....
۲۵	زبان.....
۲۶	گشتری تولدها و توفی‌ها.....
۲۶	علت فیت.....
۲۷	کاربرد انواع سنگ‌ها برای مزارات.....
۳۲	اشعار.....
۳۳	مردم‌شناسی اشعار به کل رفته بررسی سنگ مزارات.....
۳۹	فصل اول / شیراز در گذر زمان.....
۴۱	جغرافیای شیراز.....
۴۳	آب شیراز.....
۴۵	شیراز در گذر زمان.....
۵۴	قبرستان‌های شیراز.....
۸۹	فصل دوم / صحرای مصلی و آرامگاه حافظیه و دیگر آرامگاه‌ها.....
۹۱	صحرای مصلی.....
۹۳	مصلای امروز.....
۹۶	آرامگاه حافظ و مجموعه حافظیه در گذشته و حال.....
۹۹	مجموعه حافظیه.....
۱۰۵	میان‌سرای (حیات) جنوبی.....
۱۰۵	تالار حافظیه.....

۱۰۶		میان سرای (حیات) شمالی
۱۰۸		طراح آرامگاه
۱۰۹		قبر حافظیه
۱۱۰		دیگر آرامگاه‌های خاک مصلی
۱۱۲		آرامگاه و صاف شیرازی
۱۱۳		تکیه هفت تنان
۱۱۷		آرامگاه شاه شجاع مظفری
۱۲۱		فصل سوم / مشاهیر خفگان خاک مصلی
۱۲۳		شاه شجاع مظفری
۱۲۴		فرصت الدله شیرازی
۱۲۵		آقاهاشم الذهبی شیرازی
۱۲۶		اهلی شیرازی
۱۲۸		شیخ مهدی کجوری
۱۲۸		حسن آزاد معدلی (متخلص به آزاد)
۱۲۹		علی محمد قوام الملک (قوام دوم)
۱۳۰		محمدقلی قوامی
۱۳۰		حبیب الله خان قوام الملک (قوام چهارم)
۱۳۰		ابراهیم خان قوام الملک (قوام پنجم)
۱۳۱		زینت الملک
۱۳۲		بانو خورشیدکلاه قوامی (لقاءالدوله)
۱۳۴		حسین فصیحی
۱۳۵		مستشیر السلطنه قوامی
۱۳۵		محمدعلی آروندی
۱۳۶		حمزه خان فیلی
۱۳۶		زهرا مزارعی

۱۳۶	رضوی سروسنائی
۱۳۸	غلامرضا افراسیابی
۱۳۸	علی مزارعی شیرازی
۱۳۹	جواد مصلح
۱۳۹	عبدالوهاب نورانی وصال شیرازی
۱۴۰	مژده شیرازی
۱۴۱	حمید دیرین
۱۴۱	شیخ، حمدتقی روانشاد شیرازی
۱۴۲	شیخ، حمدباقر مجتهد اصطهباناتی (شهید رابع)
۱۴۳	لطفعلی صبحر
۱۴۴	مهدی حمیدی شیرازی
۱۴۵	علیرضا شاپور شهبازی
۱۴۶	حسن امداد شیرازی
۱۴۷	محمد کاظمی شیرازی
۱۴۸	رسول پرویزی بوشهری
۱۴۸	محمدعلی دانشور
۱۴۹	ابواسحق شیرازی
۱۵۰	سیدعلی اکبر فال اسیری
۱۵۱	خاندان نمازی
۱۵۱	حاج محمدحسن نمازی
۱۵۲	حاج محمدحسین نمازی
۱۵۳	سیاف شیرازی
۱۵۳	فریدون توللی شیرازی
۱۵۴	عبدالحسین جناب
۱۵۴	عبدالرحیم حشمت شیرازی

۱۵۵		محمد رضا حقیقی شیرازی
۱۵۵		سید محمد حسن دستغیب شیرازی
۱۵۶		علی روحانی وصال
۱۵۷		محمد هادی شیخ الاسلامی
۱۵۸		عباس فرشید
۱۵۹		سید علی فضایی مجتهد (علم الهدی)
۱۶۰		علی واعظ اصطهباناتی (معین الشریعه)
۱۶۰		محمد قدسی
۱۶۲		معین الدین
۱۶۳		حجه الاسلام قاسم علی مجتهد کازرونی
۱۶۳		قاسم خان والی
۱۶۳		وصاف شیرازی
۱۶۵		اسماعیل شعله
۱۶۶		شیخ محمد امین
۱۳۵		جدول ها
۱۳۷		جدول شماره ۱ / جدول نام ها
۱۶۳		جدول شماره ۲ / جدول وضعیت سنگ مزارات
۱۸۷		جدول شماره ۳ / جدول متن سنگ قبور
۲۱۳		عکس ها
۲۴۵		فهرست منابع و مأخذ

دیباچه

ساخت آرامگاه در ایران پیشینه بسیار کهنی دارد. اهمیت و تقدس روان مردگان در ایران به دوره پیش از اسلام باز می‌گردد. اگرچه بیشترین اطلاعات موجود در مورد اهمیت مردگان و آرامگاه آنها مربوط به دین زرتشتی است اما شواهد موجود نشان می‌دهد که پیش از رواج باورهای زرتشتی و بسیار ستر از آن در دوره پیش از تاریخ و تمدن‌های کهن در نجد ایران، جوامع ساکن در این سرزمین برای مردگان اهمیت خاصی قائل بودند و به ساخت آرامگاه برای مردگان توجه زیادی داشتند.

نوع خاکسپاری یا مراسم تدفین در ایران تا اندازه زیادی به ساخت آرامگاه کمک کرده است. در دوره پیش از اسلام رایجترین نوع تدفین بصورت دخمه‌ای بود. در ایلام باستان، در نزد مادها و هخامنشیان برای سلاطین و بزرگان، آرامگاه با معماری خاصی ساخته می‌شد. در ایلام باستان آثار متعددی مربوط به آرامگاه یافت شده است که آرامگاه سلاطین هفت تپه و معروفتر از همه معبد و آرامگاه چغازنبیل از جمله این آرامگاهها است.

معروفترین آرامگاه عصر مادها بنای گور دختر است. آرامگاهها در بجای مانده از دوره هخامنشیان بیشتر از دیگر ادوار است. آرامگاه کوروش و داریوش و دیگر شاهان هخامنشی از نمونه‌های مهم و معروف آرامگاهها در دوره ایران باستان هستند.

با رسمی شدن باورهای زرتشتی در دوره ساسانیان، نوع آرامگاهها تغییر کرد. شیوه تدفین در نزد زرتشتیان با دوره‌های پیش تفاوت داشت. در آیین زرتشتی جایی به نام آرامگاه وجود نداشت و بدن مرده در مکانهایی خاص در اختیار پرندگان و ددان قرار می‌گرفت و سپس استخوانهای مرده در جایی نگه داشته می‌شد که به آنها استودان می‌گفتند.

با تغییر نوع تدفین و شیوه خاکسپاری در دوره اسلامی، مجدداً ساخت آرامگاه رواج یافت.

بطور کلی در ایران اسلامی غیر از قبرستانهای عمومی، آرامگاه افراد شاخص به سه گروه تقسیم می‌شدند. نخست آرامگاه امامان و امامزادگان، دوم آرامگاه عرفا، مشایخ و صوفیان بزرگ و سوم آرامگاه مفاخر ملی شامل بزرگان علم و ادب و هنر.

شیراز شهری با پیشینه فرهنگ و تمدن بسیار کهنی است. آثار متعدد و مهمی از دوره پیش از اسلام در شیراز یافت شده است. این آثار مربوط به دوره پیش از تاریخ از هزاره سوم پیش از میلاد تا پایان دوره ساسانیان در دوره باستان است. در دو مکان تاریخی قصر ابونصر و قلعه پهن‌دز یا پهن‌دژ آثار مربوط به دوره اشکانیان و ساسانیان کشف شده است. همچنین در الواح ایلامی بدست آمده بر تخت جمشید از شیراز با عنوان شیرازیس یا تیرازیس یاد می‌شود. بر طبق این اسناد و شواهد، شیراز در این ادوار ناحیه‌ای بزرگ با سکونتگاههای متعدد و پراکنده بود.

در دوره اسلامی شیراز تحت بیشتری یافت و از وضعیت یک ناحیه به شهری بزرگ تبدیل شد. در دو دوره آل بویه و اتابکان سلجوقی شیراز پیشرفت زیادی کرد. امیر عضدالدوله دیلمی با توسعه شهر، توجه به آبرسانی و کشاورزی توجه به تجارت و بازرگانی، عمران و آبادانی و از همه مهمتر ایجاد امنیت و فضایی مناسب برای هر رستی مسالمت‌آمیز، شیراز را به پایگاهی برای اقامت و استقرار افراد شاخصی چون علما، ادبا، عرفا و مشایخ و بطور کلی اهل قلم و هنر و ادب و دین تبدیل کرد. از این زمان تعدادی از آرامگاههای معروف شیراز همچون آرامگاه عبدالله ابن خفیف از زیارتگاهها و آرامگاههای مهم شیراز شد که نه تنها اهالی شیراز بلکه از شهرهای مختلف، زائران برای زیارت این آرامگاه به شیراز می‌آمدند.

با کشف مدفن احمد بن موسی (ع) در دور سلجوقیان و ساخت مسجد توسط اتابکان سلجوقی و احترام گذاری به آرامگاه بزرگان دین و عرفان، ساخت آرامگاه در شیراز رواج بیشتری یافت. بزودی برخی از این آرامگاهها به قبرستانی برای دفن اعیان و بزرگان تبدیل شد و در شیراز در کنار چند قبرستان عمومی، این قبرستانها نیز مورد توجه حکام و مردم قرار گرفت.

مهمترین منبع موجود در مورد قبرستانهای معروف شیراز تا قرن هشتم ه. ق کتاب تذکره هزار مزار یا ترجمه شدالآزار ترجمه عیسی بن جنید شیرازی است. این کتاب در اواخر قرن هشتم ه. ق نوشته شده است و هدف از نگارش کتاب مشخص کردن زیارتگاههای شیراز برای زائران است. نویسنده در این کتاب از هفت قبرستان و مشهد به عنوان زیارتگاه برای هفت روز هفته نام

می‌برد و سپس از بزرگانی که در این قبرستانها مدفون هستند با شرح زندگی آنها یاد می‌کند. عیسی بن جنید در همان ابتدای کتاب از نوبت‌ها یاد می‌کند و منظور وی از نوبت، نوبت زیارت یا زمان زیارت است. به گفته وی نوبت‌ها عبارتند از: نوبت اول، شیخ کبیر و حوالی آن، نوبت دوم گورستان باهلیه و حوالی آن، نوبت سوم گورستان سلم و حوالی آن، نوبت چهارم مشهد ام کلثوم و شیرویه و حوالی آن، نوبت پنجم گورستان باغ نو و حوالی آن، نوبت ششم مسجد عتیق و حوالی آن و نوبت هفتم مصلی و گرداگرد آن.

در مورد این مکان‌ها باید گفت که نخست اینکه اگر جنید از این هفت قبرستان یاد می‌کند این گفته به نایب آن نیست که در شیراز تنها هفت قبرستان وجود داشته است بلکه این هفت قبرستان براساس روزهای هفته تعیین شده و مهمتر از دیگر قبرستانها بوده‌اند. سخن دیگر آنکه وقتی جنید در کنار مصلی از حوالی یاد می‌کند این گفته به معنای اطراف آن است. جنید در مورد قبرستان مصلی بجای حوالی از اصطلاح گرداگرد یاد می‌کند زیرا که قبرستان مصلی از آن زمان تا حدود یک قرن پیش بسیار بزرگ بوده و از تعدادی قبرستان در کنار آرامگاه حافظ تشکیل می‌شده است و نکته آخر اینکه در زمان بنی‌امیاد آرامگاه احمد بن موسی و محمد بن موسی به قبرستان عمومی تبدیل نشده بودند بلکه خود را از قبرستانهای دیگر بودند.

از بین این قبرستانها و زیارتگاهها، خاک مصلی در اول تاریخ شیراز جایگاه خاصی دارد. پیش از دفن حافظ در خاک مصلی، مشهد علی بن محمد بن موسی کاظم (ع) در اینجا بوده است و به دستور امیر عضدالدوله دیلمی بر این مشهد مرقدی ساخته می‌شود و از این زمان خاک مصلی به قبرستانی مهم تبدیل می‌شود. بنا به نوشته تذکره‌ها، در خاک مصلی، علما، مشایخ و عرفای بزرگی مدفون هستند. پس از خاکسپاری حافظ، این خاک، قبرستان مصلی در نزد اهالی شیراز جایگاهی والاتر یافت. از آن زمان تا پایان دوره ساجران مکانهای مهم تاریخی و مذهبی در خاک مصلی همچون مرقد علی بن حمزه (ع)، آرامگاه حافظ، آرامگاه شاه شجاع، محل قربانگاه و مکانهای دیگر بارها مرمت و بازسازی شد.

در دوره اول پهلوی با گسترش شهر شیراز و ایجاد خیابان‌های جدید، قبرستانهای داخل شهر تخریب شد. در سال ۱۳۵۱ با ساخت قبرستان عمومی دارالرحمه، دفن اموات در قبرستان عمومی دارالسلام آخرین قبرستان عمومی قدیمی شیراز نیز ممنوع شد.

با گسترش شهر در این زمان، دشت مصلی به شهر شیراز بسیار نزدیک شد، در نتیجه از جمله قبرستانهایی که در نوسازی شیراز تغییر زیادی کرد، قبرستانهای خاک مصلی بود. امروزه از نزدیک به ده قبرستان در محدوده خاک مصلی تنها آرامگاه حافظ و تعدادی قبر در اطراف این آرامگاه مشاهده می‌شود و از قبرستانهای قدیمی اثری وجود ندارد. قدمت قبرهای موجود در خاک مصلای کنونی، غیر از چند قبر معروف مانند قبر و صاف حداکثر به دوره زندیه باز می‌گردد و قبر چند سردار و شاهزاده زندی در قبرستان علی بن حمزه و هم اینک در خارج از بنای این آرامگاه و نزدیک به خیابان مشاهده می‌شود.

متأسفانه پس از تذکره هزار مزار، تذکره‌ای در مورد خاک مصلی نوشته نشده است. انجام این کار به بررسی عبور م. بود نیاز دارد و این در حالیکه این بررسی و تحقیق کاری بسیار طاقت‌فرسا و وقت‌گیر است. در عهده یکی دو نفر بر نمی‌آید. به همین دلیل بررسی قبور آرامگاه علی بن حمزه را به زمان دیگری موکول کردیم که محقق و یا محققان دیگر با انجام آن به تکمیل این تذکره کمک کنند. در تحقیق حاضر به آرامگاه علی بن حمزه دیگر قبور خاک مصلی از دیدگاههای مختلف شکل قبر، طرح، نوشته‌ها و دیگر جزئیات مورد بررسی قرار گرفت. امید است که محققان جوان به آرامگاهها و قبرستانها به عنوان عنصری هویتی و نشانه‌ای از فرهنگ این مرز و بوم توجه کرده و هم یاد گذشتگان را زنده نگه دارند و هم در حفظ و معرفی هویت ایرانی اسلامی جامعه‌مان تلاش کنند.

در انجام این تحقیق دوستان عزیز با کمک‌ها و راهنمایی‌های خرد نگارنده را رهین منت خود ساخته‌اند. در زمان تحقیق بیش از همه باید قدردان سرکار خانم ر. السادات مطهری بود. زمانی که به ایشان پیشنهاد تحقیق در مورد قبرستان حافظیه و مصلی را دادم هرگز تصور نمی‌کردم که ایشان بتوانند از عهده کار برآیند، در نتیجه از ایشان خواستم که ابتدا به آرامگاه حافظیه و قبرستان اطراف آن سری بزنند و سپس در مورد انتخاب موضوع پایان‌نامه خود تصمیم‌گیری کنند. پس از یک هفته که ایشان به من مراجعه کردند از رفتن به محوطه و قبرستان سخن گفتند و اینکه در نوبت دوم غروب و تنها به قبرستان رفته و این مسأله موجب ترس ایشان شده است. ابتدا بر آن شدم تا موضوع پایان‌نامه ایشان را تغییر دهم اما علاقه و اصرار خانم مطهری مانع این تصمیم شد. پس، از ایشان خواستم که در روزهای اول با دوستانشان به

قبرستان بروند. خوشبختانه در دوره تحصیل خانم مطهری دانشجویان علاقمند و پیگیر کم نبودند و در این میان سرکار خانم عاطفه غفوری دانشجوی دوره کارشناسی ایرانشناسی که دانشجوی بسیار علاقمند بودند با ایشان همراه شدند. دانشجوی خوب دیگرم آقای سعید زنهاری دانشجوی کارشناسی بودند. جوانی بسیار پرتلاش و علاقمند و در حد خود بسیار مطلع تا آنجا که بنده به آینده ایشان بسیار امیدوار هستم (ایشان اکنون دانشجوی دکترای تاریخ هستند). زمانی که به انجام کار امیدوار شدم در دو نوبت با دانشجویان عزیز به قبرستان رفته و برایشان شیوه کار را توضیح دادم. پس از حدود یکماه خانم مطهری فعالیت‌های خود را برایم آوردند و بنده با این کارهای ایشان به واقع بسیار متعجب شدم. از تعدادی از قبور عکس گرفته شده بود و به‌نظمی خاص، برای هر کدام از قبور پوشه‌ای تهیه کرده بودند. تحقیق حاضر حاصل بازدید ایشان از قبور در بیش از پنجاه بار است که بنده در ده نوبت ایشان را همراهی کردم.

این تحقیق به دلیل مشغولیت‌ها و انجام تحقیقات و رسیدگی به پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویان بیش از پنج سال بدست فراموشی سپرده شد اما در این مدت سرکار خانم مطهری بارها تماس گرفته و خواهان چاپ این اثر شدند. و بنده شرمندۀ علاقمندی و پیگیری ایشان می‌شدم. در طی چند ماه اخیر با اصرار و تکرار جناب آقای سید مجتبی جعفری زوج مدیر محترم انتشارات پرتو رخسید بر آن شدم تا با انجام اصلاحاتی در پایان‌نامه آن را به کتاب تبدیل کنم. این بار نیز کار به سادگی انجام نشد و چه بار کار، اصلاح کردم. دوست و همکار دانشمند جناب آقای دکتر عبدالرسول خیراندیش نظرانی دادند که اصلاح کار بسیار راهگشا بود. همچنین دانشجوی خوبم سرکار خانم سعیده قره‌چاهی در ویرایش‌هایی به من کمک کردند. برای همه این عزیزان عمر پر برکتی را از خداوند منان خواستارم.

مصطفی ندیم

اردیبهشت ماه ۹۶ - شیراز جنت طراز